

ЗАБОНШИНОСӢ

УДК: 4 тадж.+4 тадж (03)

УБАЙДОВ Ф.А.¹

ИСТИФОДАИ ВОЖАҲОИ СУҒДӢ ДАР ГӢИШҲОИ ТОҶИКӢ (дар мисоли лаҳҷаи Мастҷоҳ)

Дар мақола роҳҳои ҳифозат ва истифода шудани бархе аз вожаҳои суғдӣ дар лаҳҷаи Мастҷоҳ дида баромада шудааст. Муаллиф барои тасдиқи нуқтаи назар сарчашмаҳои муътамади асримиёнагиро истифода бурда, бо олимони соҳа баҳси илмӣ ораста, дар ин замина барои таъйиди фикри худ мисолҳои мушаххас овардааст.

Вожаҳои калидӣ: лаҳҷаи Мастҷоҳ, забони суғдӣ, таърихи забон, Рунҷ, замин.

Маълум аст, ки Суғд яке аз марказҳои тамаддуни аҷдодони тоҷикон, воқеъ дар ҳавзаҳои Зарафшон ва Қашқадарё буда, сокинони ин минтақаҳо бо ин забон тақаллум мекарданд. Далели ин гуфтаҳо боз ҳуҷҷатҳои суғдии аз кӯҳи Муғ ёфташуда мебошанд, ки дар он сухан дар бораи деҳаҳои қадимаи Мастҷоҳ Мартушкат (Мадрушкат-У.Ф.), к/фw"nk Говинк (Ғувинд-У.Ф.) ва Рунҷ меравад [11, 271]. Дар ноҳияи Кӯҳистони Мастҷоҳ имрӯз низ бисёр аз нишонаҳои оини зардуштиёнро дидан мумкин аст ва мо таҳқиқи инро ҳаволаи мутахассисони соҳа месозем. Мақсади мо нишон додани вожаҳои забони суғдист, ки тӯли таърихи зиёд дар гуфтори мардуми Мастҷоҳ маҳфуз мондаанд.

Масаллам аст, ки воридшавии унсурҳои забонҳои эронӣ аз қабилҳои забонҳои паҳлавӣ, суғдӣ, хоразмӣ ва амсоли он ба забони тоҷикӣ таърихи куҳан дорад. Донишманди Эронӣ Алиашрафи Содикӣ овардааст, ки луғоти суғдӣ қисман аз давраи сосонӣ ва бақияи дигар дар давраи зуҳури дини Ислоҳ ба забони форсӣ роҳ ёфтаанд [12, 39]. Перомуни ҷойгузин шудани забони суғдӣ дар сарзамини тоҷикон Алӣ Равоқӣ ва Шакебо Сайёд чунин мефармоянд: «Аммо забони суғдӣ, ки баҳраварӣ аз шумори дигар аз забонҳои эронии миёнаи шарқӣ, дар ҳавзаҳои Мовароуннаҳр аз қарнҳои пеш аз омадани аъроб, ҷойгоҳи забони гуфторӣ ва навишториро ёфта буд, бо омадани арабҳо ва аз ҳам пошидани низомҳои сиёсӣ ва фарҳангӣ дар он сарзамин ва ҷойгир ва ҷойгузин шудани забони форсӣ камранг ва камрангтар шуд ва каму беш пойгоҳи навиштории хешро аз даст дод ва дар ҳавзаи Мовароуннаҳр дар қолаби як забони гуфторӣ даромад» [10,24]. Ҳамин донишмандон ҷои дигар менигоранд, ки: «Аз баррасии навиштаҳои бозмонда аз форсии фарорудӣ дармеёбем, ки забони форсии он сӯи руд шумори дарҳури тавачҷуҳе аз вожаҳои суғдӣ ва бархе дигар аз забонҳои иронии миёнаи шарқиро дар худ ниғаҳ доштааст, ки танҳо дар мутуни Мовароуннаҳрӣ қорбурд дорад [10,24].

Таърихнигори тоҷик А. Мухторов мефармоянд, ки: «Баъди ҳокимони суғдро шикаст додани арабҳо дар Кӯҳистон нисбат ба дигар ҷойҳои Осиёи Миёна тарзи идоракунии пештара, забон ва дини пешина дертар аз ҳама боқӣ монданд» [6, 10]. Академик М. Диноршоев дар ин мавзӯ чунин фарзие пеш меорад: «Баъзе олимони таҳмин кардаанд, ки ҳатто то асри XVII дар Мастҷоҳ забони суғдӣ роиҷ будааст» [4, 30-39]. Баъд аз асрҳои IX-X, ки қисмати аъзами шаҳрҳои аҳолинишини Осиёи Марказӣ ба забони тоҷикӣ гуфтугӯ мекарданд, забони суғдӣ дар деҳкадаҳои дурдаст ҳамчун забони гуфторӣ маҳфуз монд [7, 27]. Забоншинос А. Ҳасанов дуруст қайд менамояд, ки дар гӯишҳои забони тоҷикӣ осори вожаҳои суғдӣ то ҳол боқист [9, 50]. Ӯ ҷои дигар иброз намуда, ки доираи густариши вожаҳои суғдӣ дар забони тоҷикӣ бо даргузашти айём дар соири гӯишҳои тоҷикӣ рӯ ба маҳдудӣ оварда истодаанд [9,

¹ Адрес для корреспонденции: Убайдов Фазлиддин Айнуллоевич - кандидат филологических наук. 704024. Республика Таджикистан Согдская обл. р Мастҷо, дж.Обурдон, ул. Джами 9. тел.: 927021982

50]. Донишманди тоҷик Р. Ғаффоров низ дар лаҳҷаҳои тоҷикони Самарқанду Бухоро рӯз аз рӯз маҳдуд шудани доираи истифодаи бархе аз вожагони суғдиро бо таассуф ёдовар шудааст [2, 51-62].

Дар лаҳҷаи Мастчоҳ бо калимаҳои дучор омадан мумкин аст, ки аз рӯи талаффуз, усули калимасозӣ ва маъно ба гурӯҳи калимаҳои суғдӣ мансубанд. Ин гуфтаҳои навиштаҳои муҳаққиқони ғӯишҳои Водии Зарафшон низ тасдиқ менамояд. Бектош низ дар даврони аввали ҳукуматдории Болшевикон, ки ба забони тоҷик тазйиқ ва фишор меоварданд, перомуни чӣ тавр гум шудани забонҳои изхори назар карда, чунин мефармояд: «Забони суғдӣ, ки забони аслии халқи маҳаллии Осиёи Миёна буд, имрӯз аз миён бардошта шудааст. Ҳол он ки таърихнависон дар асри X ҳам, дар Бухоро дар гуфтугӯ будани забони суғдиро дарак медиҳанд. Имрӯз намунаҳои ин забон танҳо дар байни ...кӯҳистонҳои байни Мастчоҳ ва Қаратоғ монда аст...» [1, 529-554].

Истифодаи калимаҳои суғдӣ дар лаҳҷаи Мастчоҳ аз рӯи мазмуни кунунӣ дар ашъори Рӯдакӣ шоирони сонӣ ба мушоҳида мерасад.

Варғ. Дар фарҳангномаҳои муътабар шарҳи калима «бандгоҳи об, ки аз чӯб, шох, алаф ва ғайра сохта мешавад» омадааст [8, 226].

Ин калима аз решаи форсии нав *varu, varu* «оббанд», «сад» буда, дар санскрит ба гунаи *vārga-* «баргардонанда» аз решаи *varj* феъли *varjati* ва дар забонҳои ҳиндуаврупоӣ гунаи *ûr-* **чархондан, печондан, ҳам кардан** ҳам ба назар мерасидааст [10,381].

Аз мисолҳои дар фарҳангномаҳо зикршуда бармеояд, ки вожаи мазкур ҳанӯз дар даврони Рӯдакӣ роиҷ буда, аз он Рӯдакӣ ва ҳамасрони ӯ истифода кардаанд:

Об ҳар чун бештар нирӯ кунад,
Банду варғи сустбуда барканад.
(Рӯдакӣ) [10, 226].

Яхча бориду пой ман биафсурд,
Варғ барбанд яхчаро зи фалак.
(Рӯдакӣ) [8, 67].

Ба пешаш бар аз чӯб варғе бибанд,
Чу бастӣ зи регаш набошад газанд.
(Гаршоспнома) [10, 381].

Калимаи мазкур дар лаҳҷаи Мастчоҳ ба маънои «бандгоҳи об» то ба ҳол мавриди истеъмол аст: *То ӯа ниёла чой хурданаму кадум варға бастай. Варға банд чувриҳо-ӯа об тийем.*

Зой. Бино ба навиштаи таҳқиқгари лаҳҷаи Мастчоҳ А. Хромов вожаи зой дар забони суғдӣ ба шакли **ż u** мустаъмал буда, маънои «замин»-ро ифода мекардааст [13, 44]. Ин калима ҳоло дар лаҳҷаи Мастчоҳ ҳамчун решаи калимаҳои гуногун истифода мешавад. Масалан дар ин мавзӯе замини киштнокардашударо «зойок» гӯянд: *И замино ҳамту зойок мундан. Ҳайфи ҳамиқа замин зойок-шун мундийан.*

Дар лаҳҷаи Мастчоҳ аз калимаи «зой» боз ду вожаи дигар сохта шудааст, ки онҳо низ аз маънои асосии калима «замин» дур нарафтаанд, яъне «зой» дар таркиби ин калимаҳо низ маънои заминро дорад:

1. Зойоб. Дар Мастчоҳ заминеро, ки кишт карда шудаасту аз ҷиҳати камобӣ ё тамоман беобӣ ҳосили он талаф шудааст «зойоб» гӯянд: *Ҷа бор буреду замина об тийед, ба худо зойоб шудай-ӯе. Шумо пеши заминтун намебуред, ӯайбай-ӯо, ӯа замини калун нахо зойоб шад.*

2. Зойкан. Ин вожа дар Кӯҳистони Мастчоҳ зиёдтар маъмул аст. Дар кӯҳистон заминеро, ки ба воситаи девор кӯҳро аз хона чудо месозад, яъне замини мобайни кӯҳ ва деворро зойкан мегӯянд. Қайд кардан лозим аст, ки қор фармуда шудани ин вожаро ба ин маъно фақат дар лафзи мардуми деҳаи Рунҷ мушоҳида намудему халос: *Ҳаму зойкани пушти хуни мо-ӯа дидийед худам сангдеволаш кардам. А куҳ ӯа санг гиндил гирифтаӣу зойкани пушти хуни мо-ба галтидай.*

Ин вожа дар як қатор деҳаҳои ноҳияи Панҷакент, аз ҷумла дар деҳаи Некнот ханӯз роиҷ ва мавриди истифода аст.

Коза. Асли ин калима аз суғдии буддой **k'z'kh** «хонаи кӯчак, кулба» буда, дар забони сақӣ, хутанӣ ба гунаи **kāysū** «кулба, соябон» аз решаи **kaz-** назм ва тартиб додан, сохтан мебошад [10,293].

Алиакбари Деххудо онро «нишастгоҳе, ки полезбонон аз ҷӯб ва гиёҳ созанд» тавзеҳ додаст [3, 166]. «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ва «Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ» низ ба ҳамин маъноҳо омадааст [8, 557].

Вожаи «коза» дар осори ниёгон аз унсурҳои луғавии фаъол маҳсуб ёфта, корбурди хеле зиёд дорад:

Нишаста ба сад хашм дар козае,
Гирифта ба чанг андарун бозае.
(Рӯдакӣ) [8, 131].

Чу омад биёбон яке коза дид,
Равон обу мурғе хушу тоза дид.
(Гаршоспнома) [10, 293].

Бараҳман яке пири хамадапушт,
Биомад зи коза асое ба пушт. (Асадӣ) [3, 166].

Вожаи коза дар лаҳҷаи Мастҷоҳ серистеъмол буда, ба маънои хонаи саҳроӣ, ки муваққатан сохта мешавад, истифода мегардад: *Да моҳо хуни саҳроӣя коза мегун да шумоҳо капна.* Ин калима дар лаҳҷаи мавзеи мазкур инчунин ба маънои лонаи занбӯр, мор ва дигар ҳашаротҳо низ истеъмол мешавад: *Да болойи дари миҳминхуна йа ори гузза коза кардай. Да кози ору оби ҷуш рехтам йата намундан.*

Олуғда. Бино ба қайди А. Хромов дар забони суғдӣ калимаи мазкур ба шакли ***āryde** дучор меояд [13, 44]. Вожаи «олуғда» дар фарҳангномаҳо чунин шарҳ дода шудааст: «хашмгин, чангара» [13, 914]., «қаҳролуд ва хашмгин» [5, 60]., «ҳолати шахсе, ки бар асари хашм ё тарс ё нигаронӣ... дучори хашм ва барафрӯхтагӣ ё парешонӣ шавад» [10, 15]. Аксари соҳибони луғатномаҳо ҳамин як байти Рӯдакиро мисол овардаанд:

Шери олуғда, ки берун чаҳад аз хона ба сайд,
То ба чанг оварад оҳурову оҳубарраро. (Рӯдакӣ) [10, 914].

Дар лаҳҷаи Мастҷоҳ калимаи мазкур ба ҳамин шаклу маъно дар лафзи мардуми авом маҳфуз мондааст: *И гапоша шунидам, ҳамиққа олуғда шудам, ки ага да пешам мебуд чикоки-и макардам-дӣя. Зураш нарасид олуғда шуд.*

Палағда. Ин вожа ба гумони бисёр аз пешванди **-par** аз **pairi** ё **pari** ва вожаҳои суғдӣ буддой **γwδ ÿ-nch** «касиф» буда, бахши дуюми он аз авастоии **gūθa**, ягнобии **γūg(a)** таркиб ёфтааст. Корбурди ин калима дар вожаҳои суғдӣ буддой **pcγwδ'kh** «касофат» **pcγwδγwn'k** «бад, зишт» **pcγwδh** «касофат» ва ба сурати **gūθa** сақӣ-хутанӣ **gū** «касофат», забони пашту **γui**, шуғнӣ **γaθ**, ваҳӣ **γaθ** дучор гардидашро муҳаққиқон зикр намудаанд [10, 93].

Шарҳи вожа дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ва «Бурҳони Қотеъ» «туҳми мурғ ва мевае, ки даруни он гандида ва зоеъ шуда бошад» омадааст [5, 21].

Истифодаи ин вожа дар осори шоирони классик ба ҳамин маъно дида мешавад:

Ду хоя карду балағда шуду ҳам андар ҳол
Шикасту рехт ҳамон ҷо сапедаву зарда. (Сӯзанӣ) [10, 93].

Чун дар собиқ мастҷоҳиён ин калимаро ба маънои туҳми вайроншудаи мурғ кор мефармоянд: *Мурғ туҳмоша путун палағда кардай. Да тобистун туҳм олам нахаред, ки бо кадумаш палағда набошад!*

Ба ҳамин монанд, дар лаҳҷаи фавқ калимаҳои зиёде аз қабилҳои **калаҳч**, **камаск**, **кеч-кеч**, **карг**, **марозин**, **орухсида**, **парағза**, **осухта**, **палонч**, **паланд**, **шах**, **чиғ**, **чахш** ва ғайраҳо маҳфуз мондаанд. Калимаҳои зиёде суғдӣ дар ин лаҳҷа маҳфузмонда бори дигар як ҷузъи суғдӣ қадима будани Мастҷоҳро шаҳодат медиҳад. Аксари вожаҳои суғдӣ дар лаҳҷаи Мастҷоҳ мустаъмал бидуни таҳаввулоти шакливу маъноӣ кор

фармуда мешаванд. Аммо як чиз мусаллам аст, ки истифодаи вожаҳои суғдӣ дар гуфтори мастчоҳиёни ноҳияи Кӯҳистони Мастчоҳ нисбат ба сокинони ноҳияи Мастчоҳи нав бештар ба назар мерасад. Ин ҳолат одатан дар истеъмоли номҳои ин ё он навъи рустанӣ, асбобу анҷоми хоси кӯҳистон мушоҳида мегардад. Дар Кӯҳистони Мастчоҳ то ҳанӯз номҳои суғдии мавзёҳо, ки хело ҳам зиёд мебошанд, мавриди баррасӣ ва таҳқиқ қарор нагирифтаанд. Аз ин рӯ, имрӯз вақти он расидааст, ки лексикаи лаҳҷаҳои сарғаҳи Зарафшон, аз ҷумла лаҳҷаи Мастчоҳ мавриди омӯзиши ҷиддӣ қарор дода шавад.

Адабиёт

1. Бектош. Дар атрофии забони тоҷикӣ // Забони тоҷикӣ дар мабноси мувоҳисаҳо (Маҷмӯаи мақолаҳои солҳои 20-ум). -Душанбе: Ирфон, 2007. -С.529-554
2. Гаффаров Р.Рӯдакӣ-асосгузори забони форсии дарӣ (тоҷикӣ) // -Хучанд, 2000, №6.- С. 51-62.
3. Деххудо, Алиакбар. Луғатнома. Ҷилди 37.-Техрон,1343.-С. 166
4. Диноршоев М.Гузашта ва имрӯзаи Мастчоҳ //К. Абдулов. Дар ин дунё. Ҷилди 12. Мастчоҳ. -Душанбе: Адиб, 2006.-С.30-39.
5. Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотъ. Ҷилди 1.-Душанбе: Адиб, 1987, с.
6. Мухторов А.Санг ҳам диле дорад.-Душанбе: Ирфон, 1986. -С.10
7. Народы Средней Азии и Казахстана. Том.1.-М.,1962. -С.27
8. Нуров А. Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ.- Душанбе.1990. с.61; Равоқӣ, Алӣ, Шикебо Сайёд...с.381; Фарҳанги забони тоҷикӣ. -М.: - Советская энциклопедия. Ҷилди 1. -С. 226;
9. Ҳасанов А. А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию нахви осори садаҳои X-X III дар ғӯиши шимолӣ.(бахши Фарғонаи ғарбӣ)-Хучанд:Нури маърифат, 2003.-С. 50
10. Равоқӣ, Алӣ, Шикебо Сайёд. Забони форсии Фарорудӣ (тоҷикӣ).-Техрон,1383.-С. 24
11. Смирнова О.И. Очерки истории Согда. М., 1970, с. 249; Согдийские документы с горы Муг. Хозяйственные документы // Чтение, перевод и комментарии М.Н. Боголюбова и О.И. Смирновой. М., 1963. Вып. 3. с. 38, 52-53, 107; Турсунов Н. Таърихи тоҷикон. -Хучанд, 2001. -С. 271
12. Содикӣ, Алиашраф. Таксини забони форсӣ.-Техрон, 1358. -С. 39
13. Хромов А. Историко-лингвистическое исследование Ягноба и верхнего Зерафшана.- Д:1970. -С. 44

УБАЙДОВ Ф.А.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОГДИЙСКИХ СЛОВ В ТАДЖИКСКИХ ГОВОРАХ (на примере Матчинского диалекта)

В этой статье проводятся некоторые согдийские слова, которые сохранились в Матчинском диалекте. Автор для подтверждения своей точки зрения использует материалы из средневековых источников и приводит конкретные примеры.

Ключевые слова: Матчинский диалект, согдийский язык, история языка, Рундж, земля.

UBAYDOV F.A.

THE USE OF SOGDIAN WORDS IN TADJIK DIALECT (On an example of Mastchoh dialect)

This article argues about some sogdian words historical words which remained in Mastchoh dialect. In order to prove his thoughts the author gives complete examples from middle century's sources.

Key words: Mastchoh dialect, sogdian language, history of language, Runj, ground,